

УДК821.09(477.87)

ПРО ПРАЦЮ ФЕДОРА ПОТУШНЯКА «ПОВІСТЬ М. В. ГОГОЛЯ “ВІЙ” І НАШІ НАРОДНІ ВІРУВАННЯ»

Наталія РЕБРИК

*Закарпатський художній інститут,
бул. Минайська, 38/80, Ужгород, Україна*

Розглянуто невідому працю Федора Потушняка «Повість М. В. Гоголя “Вій” і наші народні вірування», введено закарпатські народні вірування в загальноукраїнський контекст, наголошуючи на тому, що закарпатські легенди і перекази з об’єктивних причин – значно закритіші, тому вони можуть пояснити джерела фольклору повісті М. Гоголя «Вій».

Ключові слова: духовна і матеріальна культура, народні вірування, повість М. Гоголя «Вій», звичай, обряд, традиція.

«Народні вірування» Федора Потушняка (1910–1960) стоять поряд із працями Олекси Воропая «Звичаї нашого народу», Федора Вовка «Студії з української етнографії та антропології», Володимира Гнатюка «Знадоби до української демонології», В. Б. Антоновича «Відьмарство: Документи. Дослідження», Л. Н. Виноградової «Міфологічний аспект русальської традиції», Ю. П. Дяченка «Українці: народні вірування, повір’я, демонологія», Михайла Грушевського «Історія України-Руси» та ін. Проте нині вони майже не досліджені, тому виникає потреба хоча б окремі статті з них вводити в науковий обіг.

На сьогодні «Народні вірування» Федора Потушняка – унікальне фольклорно-етнографічне дослідження демонології та народних вірувань Закарпаття, а також пов’язаних з ними звичаїв і обрядів – зібрали й опрацювали Іван Ребрик та професор Любомир Белей. Видання готується до друку у видавництві «Гражда».

Метою роботи є аналіз однієї праці з «Народних вірувань» Ф. Потушняка – «Повість М. В. Гоголя “Вій” і наші народні вірування»

«Народні вірування» Ф. Потушняка (1910–1960) займають особливе місце в доробку відомого українського письменника і вченого. Робота складається з окремих статей – «“Злі очі” і “уроки” в народному віруванні», «Відьма і її признаки», «Вовкун в народному віруванні», «Гад в народному віруванні», «Звірі і птахи в народному віруванні», «Душа в народнім повір’ю села Осій», «Жертва в народному віруванні» та інші (близько 70 статей). Деякі праці публіковані в «Русському слові» за 1941 рік, інші – в «Літературній неділі» за 1942–1943 роки, частина – в науковому збірнику товариства «Просвіта» за 1938 рік та журналі «Зоря-Наїнал» за 1943 рік. Але чимало з них залишилося в рукописах.

Історія розпорядилася так, що майже до середини ХХ ст. українська як духовна, так і матеріальна культура розвивалася, головню, на селі. Сільська громада була сво-

ерідною мікромоделлю українського суспільства. Не випадково члена українського суспільства називаємо громадянином, себто членом громади (у росіян, наприклад, «гражданин», тобто особа, що живе в граді, місті) [2, с. 3]. Тож патріархальний устрій села, його консервативність виробили в українському суспільстві певний імунітет від нових, здебільшого чужих впливів. Несприйняття чужого (нового чи старого) означало збереження свого, давнього. Саме з огляду на ці чинники стало можливим збереження до середини ХХ століття цілісної, активно функціонуючої системи традиційних вірувань як народного світогляду. Особлива живучість народних вірувань спостерігається передовсім у недержавних народів. На теренах сучасної Славії з цього погляду виділяються західні й північні райони України, білоруське Полісся, Словаччина. Що стосується решти Забручанської території, то войовничий атеїзм, голод 1932–1933 років обірвали тисячолітню народну традицію [2, с. 3].

На Закарпатті, за свідченням Ф. Потушняка, у 30-х роках ХХ століття громада села Осій вимагала дозволу церковної влади, щоб розкопати могилу недавно померлого 108-річного діда, якого вважали вітряником, а тому винуватим у посушливому літі [4, с. 176–177]. Професор Павло Чучка в «Антропонімії Закарпаття» написав, що в 60-х роках ХХ століття був дуже поширений звичай продажу хворобливих дітей-немовлят, йому навіть вдалося знайти особу, яку всі називали Проданом, а про справжнє ім'я можна було довідатися лише в сільраді [6].

Глибоко вивчений у 30–40-ві роки ХХ століття і викладений дослідником матеріал засвідчує багатство духовної культури народу, а разом – виводить її на простори світової міфотворчості у різних часових зрізах, подає широку картину формування народного світогляду, становлення філософської думки, естетики поетичного світосприйняття. Ф. Потушняк проявив себе делікатним і мудрим збирачем духовних скарбів Закарпаття. Адже треба було неабиякого хисту, щоб у той час «розкрутити» людину на певну відвертість, аби дослівно записати різні відьмацькі заклинання, чаклунські таємниці, у деталях відтворити ритуальні дієства, найдавніші звичаї та обряди, молодіжні забави. Автор послідовно проводить ідею соборної єдності українського народу, опираючись на фольклорно-етнографічні дослідження В. Гнатюка, В. Шухевича, О. Кольберга, І. Кобільника, Ф. Колесси, А. Чужбинського та ін. Євген Недзельський ще в 1942 році дав таку характеристику «Народним віруванням» Ф. Потушняка: «Главы эти составляют цельную книгу, которая дает цельное представление о душе нашего народа в самом скрытом, самом грубом ее виде» [1, с. 10].

Стаття Ф. Потушняка «Повість Н. В. Гоголя “Вій” і наші народні вірування» була опублікована в «Русському слові» за 16–23 лютого 1941 року, яке виходило в Ужгороді [3, с. 4]. Написання її спровокувала публікація відомого твору класика в популярному народному щорічнику-календареві «Місяцеслов» за 1924 рік. Дослідник зазначив, що текст повісті був дещо адаптований до закарпатського читача і своїм змістом глибоко запав в душу селянам, очевидно тому, що дуже близький «до світогляду нашого народу та його традиційних вірувань» [3, с. 5]. Ф. Потушняк акцентував на чинниках, які спричинили популярність «Вія» і зробили його улюбленим читивом багатьох закарпатців упродовж довгих років.

По-перше, М. Гоголь, як відомо, був учнем у Ніжинській гімназії дійсного статського радника, доктора медицини, гоф-медика, директора Ніжинського ліцею князя Безбородка, згодом Одеського Рішельєвського ліцею, письменника-угоророся Івана Семеновича Орлая [5]. Зрозуміло, що І. Орлай як щирий патріот при нагоді розповідав про свій рідний карпатський край. Саме цим пояснюються згадки про наші землі в «Тарасі Бульбі» та «Страшній помсті».

По-друге, закарпатські народні вірування мають багато спільного із віруваннями українськими, але будучи ізольованими, наші вірування не зазнали таких змін, як вірування на батьківщині М. Гоголя. Тому закарпатські народні вірування здатні пролити світло на фольклор повісті «Вій», вважає етнограф.

Федір Потушняк переконаний, що повість М. Гоголя «Вій» повністю ґрунтується на народних віруваннях та переказах, які величезним талантом автора трансформовані у цілісну, живу картину, що, однак, не зашкодило їхньому духові. М. Гоголь і сам зізнавався, що свою повість він написав на основі народних переказів у простій, доступній формі, так, як він їх чув від звичайних людей [5].

Загальні ознаки відьми, їзда відьми на людях, можливе вбивство відьми, ночі, проведені над тілом відьми в порожній хаті або в зачиненій церкві – усе це мотиви багатьох народних казок і переказів, що беруть початок у сивій давнині.

Сам факт читання «Псалтиря» над відьмою також запозичений із народних вірувань, про що свідчать записи таких відомих етнографів, як Павло Чубинський, Олександр Афанасьєв, Петро Іванов та ін. Аналогічні бувальщини побутували на Закарпатті до середини ХХ століття. У деяких сюжетах факт читання «Псалтиря» відсутній. Ф. Потушняк навів приклад, записаний в одному із сіл Іршавщини: «Якась бабуся, ідучи в сусіднє село, заблукала. Блукаючи, нарешті побачила десь на горбку вогник. Коли вона підійшла ближче, то побачила хату. Відчинила двері, а на столі – труна. Бабуся хотіла було піти геть, але передумала. Адже небіжчик – це всього-на-всього небіжчик, а на вулиці – глупа ніч, виють вовки, навкруги – ні душі... Однаково: небезпечно тут, небезпека й там... Баба вилізла на піч та сховалася за кошиком, прихопивши з собою пригорщу маку та часник. Мак, часник, як відомо, засіб, що оберігає від дводушників. Через насипаний мак дводушник не може переступити.

Не встигла баба добре роздивитися, як труна із тріском відкрилася, а небіжка підняла голову, втупившись в неї страшними очима. Потім вона встала з труни і почала наближатися до баби. Та почала кидати зернята маку та жувати часник. Відьма бісилась, але збирала мак, бо інакше не могла наблизитися до баби. На це у хаті ввірвалося багато відьом, але боячись часнику вони не могли підступити до жінки. Крім того, вони ще й мусили збирати розсипаний мак. У баби залишалось кілька зерняток маку, але в цей час несподівано прокричав півень.

Мертва відьма знову лягла у труну, а інші відьми кинулися до дверей, за якими зсезли. Із труни відьма покивала пальцем і сказала: «Щастя твоє, що проспівали півні, бо ми рознесли б тебе, жива душе, на куски». Незабаром у хату ввійшли родичі мертвої відьми і дуже здивувалися, побачивши її живою» [3, с. 8].

Подібну бувальщину містить хрестоматія Євгена Сабова. Тут розповідається про

вояка, який пробув три ночі з відьмою у церкві. На третю ніч вояк ховається від відьми у її труні, а та не може його знайти. Подібний мотив наявний і в інших казках.

У закарпатських народних віруваннях, доводить Ф. Потушняк, відьма має ті ж основні властивості й риси, що й відьма у повісті М. Гоголя «Вій». Наша відьма також часто перетворюється в бабу. Їздить на людях. За допомогою шнурка, плетеного від Різдва до Нового року і свяченого 9 разів, можна викрасти й перетворити в коня будь-кого, а потім їздити на ньому. Вдень відьма перетворюється в надзвичайну красуню, яку можна вбити за допомогою чаклунства. Відьма відкушує дівчатам коси, кусає та п'є їхню кров (мара). Вона може перетворюватися в собаку, псувати дітей. Уночі відьма страшна: обличчя синє, а очі горять, як жаринки [3, с. 8].

У праці Ф. Потушняка доцільно відзначити ще один цікавий момент про повість М. Гоголя «Вій». Дослідник пояснив, чому в церкві відбуваються події з Панночкою. Адже Божий храм, здавалось би, на те і Божий, щоб очищатися від усякої скверни, а тут – у ньому відьми, упирі, чорти... Етнограф це пояснив так. У часи поганства храм вважався місцем проведення всяких ворожінь і навіть оргій. Окрім того, до божеств ставилися як до чогось грізного. У пізніші часи храм також використовували для святотатських дій, наприклад, для чорної меси та ін. У казках та переказах, скажімо, про чортів, нечиста сила часто використовувала церкву для своїх зборищ.

У народних віруваннях закарпатців церква теж є місцем, де можуть відбуватися святотатські дії. Тут може замешкати чорт, або показуватися грішний мертвець, який за життя мав якийсь стосунок до церкви: був попом, дяком. Один раз у рік, опівночі перед Задушною суботою, мерці збираються у церкві «слухати службу». Тут можуть бути й відьми. Церква тоді стає нечистою. Та й узагалі, вночі селяни дуже бояться церкви і воліють її обходити десятою дорогою. Селянин краще переночує серед чистого поля, ніж біля церкви.

Саме уявлення про Вія по-різному тлумачать учені, хоча М. Гоголь казав, що Вій – це витвір народної фантазії, «начальник гномів» (духовний). Можливо, що М. Гоголь свідомо не запозичував образ та назву від народу, але народне поняття було визначальним у зображенні Вія. Передусім, це уявлення про верховоду дводушників, який тут називається «Старшим». І до кого звернеться в скруті відьма, як не до свого ватажка, старшого. Старший – сотворіння невизначене, цілком абстрактне, про яке народ має певне поняття, хоч не давав йому спеціальної назви та не визначав його подоби. Народ міг його навіть ототожнювати з духом землі та ін. Своєю поетичною уявою М. Гоголь відтворив те, що підслухав у народі, але – відповідно до творчого задуму – надав йому необхідну подобу і ввів його в кульмінаційний момент повісті. Тому Вій в нього став ватажком гномів, тобто духом землі [3, с. 7].

«Усі етнографічні записи про Вія, – зробив висновок дослідник, – зроблені пізніше, але підслухати й зрозуміти народну душу так, як це зробив М. Гоголь, зможе не кожен. Треба сказати, що повість «Вій» як улюблене читиво сприяла оживленню наших народних вірувань, у чому її особлива заслуга для нашого народу» [3, с. 8].

Праця про «Вію» займає всього дві сторінки рукопису, проте і сьогодні читається легко, цікаво. А думки, викладені в ній, – свіжі й актуальні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Е. Н. [Недзельський Е.]*. Критические заметки о творчестве Ф. Потушняка / Е. Н. [Недзельський Е.] // Русское слово, 1942. – № 42. – С. 10.
2. Потушняк Ф. Народні вірування / Федір Потушняк ; передм. Л. Белея та І. Ребрика. – С. 3. – Рукопис. – Архів вид-цтва «Гражда».
3. *Потушняк Ф.* Повесть Н. В. Гоголя «Вій» і наші народні веровання // Русское слово. – Ужгород, 1941. – 16, 23 февраля.
4. *Потушняк Ф.* Подорож душі на другий світ / Федір Потушняк // Літературна неділя. – Ужгород, 1943. – Річник III. – Ч. 15. – 1 серпня. – С. 176–177.
5. Про стосунки І. С. Орлая з М. В. Гоголем та його родиною є цікава розвідка Ю. Ю. Качія «Гоголь і Закарпаття». – Рукопис. – Архів вид-цтва «Гражда».
6. *Чучка П. П.* Антропонімія Закарпаття / П. П. Чучка. – Ужгород, 1970.

*Стаття надійшла до редколегії 23.01.2017
Прийнята до друку 15.02.2017*

ON FEDIR POTUSHNIAK'S WORK «STORY “VIY”» BY MYKOLA GOGOL AND OUR FOLK BELIEFS”

Nataliya REBRYK

*Transcarpathian Academy of Arts,
38/80, Mynayska Str., Uzhgorod, 88015, Ukraine*

The article highlights Fedir Potushniak's unknown work «Story “Viy”» by Mykola Gogol and our folk beliefs” and introduces Transcarpathian folk beliefs into the all-Ukrainian context. The author emphasizes that Transcarpathian legends and stories have long remained unnoted for objective reasons; however, they can reveal the sources of folklore in Gogol's «Viy». The work is a collection of articles, which were also published separately in different journals, some of them appearing in the collected papers of Prosvita in 1938. Plenty of the articles remained as manuscripts.

Keywords: spiritual and material culture, folk beliefs, story «Viy» by Gogol, custom, ritual, tradition.